

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ HISTORY OF UKRAINE

В.Б. Звагельський

РІЧКА РОСЬ У “СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ”

У тексті “Слова о полку Ігоревім” дослідники виділяють низку т.зв. “темних” місць або таких, що складно читаються. Серед них слід розрізняти слова та словосполучення, які дійсно важко зрозуміти в силу зіпсованості тексту – неправильного його прочитання давніми переписувачами або першими видавцями, очолюваними О.І. Мусінім-Пушкіним. Але є у творі лексеми, що не викликають особливих проблем з правописом і узгоджені з контекстом граматично. При цьому логічне пояснення їхнього смислу викликає труднощі, а отже і різноманітні тлумачення. У даному випадку маємо на увазі назви географічних об’єктів, локалізація яких залишається “темною” або й взагалі сама її можливість ставиться під сумнів. Йдеться, зокрема, про начебто наявний символізм, метафоричність таких лексем, як Шеломянь, Каяла, Сюурлій, море, що немовби не містять означень географічних реалій, а несуть в собі лише умовні вказівки на дальину, великі розміри, порубіжжя рідної землі зі степом, місце жалю і т. ін. Привертає увагу, що ці означення маркують саме ті географічні об’єкти, що мають знаходитися у Половецькій землі за південно-східним порубіжжям Русі, тобто саме на тій території, яка є найменш дослідженою географічно.

Є у “Слові” і кілька назв географічних об’єктів, традиційна локалізація яких входить у протиріччя з географією походу Ігоря Святославича і відповідних ударів половців по Посуллю і Посеймю.

У даній статті зупинимося на питанні щодо місцезнаходження річки Рось, що згадується у фразі “Слова”: “По Рси и по Сули гради поделиша” [1]. Основними нашими джерелами про ці події є власне “Слово” та досить розлогі оповідання Іпатіївського та Лаврентіївського літописів та “История Российская” В.М. Татищева, де часто зустрічаються оригінальні дані, залучені істориком з літописів, що не дійшли до нас.

Також вперше при розв’язанні цього питання ми спробуємо залучити інформацію пізньосередньовічних письмових джерел, що містять географічні орієнтири – гідроніми. Останні, як відомо, є найбільш консервативними етимологічно і часто зберігають в собі архаїчні риси.

Після трагічної поразки на Каялі половці, очолювані досвідченими полководцями ханами Кончаком та Гзою, вирішили напасти на Русь. Зрозуміло, що в першу чергу їхні удари мали бути націленими на ті землі, звідки набиралися воїни для походу Ігорем Святославичем та його родичами, тобто – на села та міста, залишені без охорони. Як сповіщає Іпатіївський літопис, між ханами відбулася невелика “котора” – Кончак пропонував іти на “Киевскую сторону, где суть избита братья наша и великий князь нашъ Боняк”, а Гза – на Сейм, де залишилися лише жінки і діти і де, мовляв, для половців “полон собран. Емлем же города без опаса” [2.-Стб.646].

Так і вчинили: Кончак напав на Посулля, очевидно плануючи захопити Переяславль і рушити далі на Київ. Гза, розраховуючи на легку здобич, – на Посеймю, де, після того як стало відомо про розгром русичів, “возмятошося города Посемьские и бысть скорбь и туга люта, яко же николи же не бывала во всем Посемьи /.../ Князи изымани и дружина изымана, избита” [2.-Стб.645-646].

Розгром русичів на Каялі давав можливість прориву половців у внутрішні райони Русі. Іпатіївський літопис і “Слово” викладають цей сумний факт майже паралельними рядками. У літописі Святослав Київський докоряє сіверським князям, що вони не “воздержавше

уности отвориша ворота (тут і далі підкреслено нами – В.З.) на Руськую землю” [2.-Стб.645].

Цю ж думку поетизовано передає і “Слово”: “О, моя сыновчя, Игорю и Всеволоде! Рано еста начала Половецкую землю мечи цвелити а себе славы искати”, і далі, закінчуючи звернення до князів: “Загородите Полю ворота”. Ворота Полю, тобто ворота через Поле – це досить вузький коридор, прохід в районі літописного Вира та Путивля. Поле – власна назва суходолу-межиріччя між Посейм'ям і Посулл'ям, магістральної дороги з Києва до Булгара на Волзі. Отже, і літопис, і “Слово” сповіщають про те, що Гза спробував скористатися ситуацією і напав на Путивль, але взяти город не зміг, лише спалив його острог.

Досить детально описує це В.М. Татищев. Він подає цінну інформацію, що після невдачі під Путивлем, втративши багато воїнів, Гза послав військо у Посейм'я. Але, направлені на допомогу русичам син Святослава Київського Олег і воєвода Тудор, хоча й мали менше військо, перемогли половців, захопивши великий полон. Де саме відбувалися ці події, В.М. Татищев не вказує, зазначаючи, що бій ішов “об реку” і що Олег і Тудор могли половців “чрез реку не пустить”, але Тудор “вшед в лес меж болоты /.../ обошед, сзади напал” [3.-С.138].

Таким чином маємо дві зони бойових дій: Посулл'я і Посейм'я. Стосовно Сули тут дані “Слова”, літописів, В.М. Татищева і географічні чинники узгоджуються – Кончак дійсно напав на міста, розташовані у Посуллі.

Стосовно ж “Рси”, назва якої фігурує у “Слові”, – виходить, що вона знаходилася десь у Посеймі, адже жодне джерело і аналіз географії нападу Кончака не дають підстав говорити про якісь дії у районі р. Рось – правої притоки Дніпра. Втім, саме так розглядають місцезнаходження цієї річки усі дослідники і коментатори, починаючи з О.І. Мусіна-Пушкіна. “Словарь-справочник “Слова о полку Игореве” теж подає розташування р. Рось однозначно як притоку Дніпра [4.-С.60-61].

Єдиним вченим, якого певний час не задовольняла така локалізація, був Б.О. Рибakov. Знавець історичної географії, який присвятив аналізу Ігоревго походу низку ґрунтовних праць, він без коментувань вніс пояснення у рядок “Слова”: “По Рси (притоку Сейма) и по Сули”, зазначивши, що половці грабували села “по верхнему течению Сейма” [5.-С.263]. Отже, Б.О. Рибakov вважав, що р. Рось знаходилася десь вище Курська, що й було графічно показано на карто-схемі у його книзі [5.-С.261]. У подальшому він відмовився від такої локалізації і повернувся до традиційного тлумачення, згідно з яким р. Рось – це права притока Дніпра [6.-С.19, 115-116, 119].

Останнім за часом, хто висловив деякий сумнів щодо дій Кончака на правому березі Дніпра, є О.В. Творогов, який щодо аналізованої фрази “Слова” зазначив, що вона “может быть понята лишь в самом общем смысле: ни о каких захватах половцами городов на Р. во время событий 1185 летопись не сообщает и, судя по летописному рассказу, Кончак вообще не переправлялся через Днепр” [7.-С.138].

Отже, за 200 років досліджень “Слова” і реалій походу, описаного у ньому, вироблено фактично загальноприйнятту думку, що у фразі “Слова” “по Рси и по Сули” йдеться про р. Рось – праву притоку Дніпра. Ця річка багато разів згадується у давньоруських літописах – на її берегах часто відбувалися сутички з половцями.

Окрім випадку, що розглядається у цій статті, найбільш давні згадки про р. Рось містять матеріали XVI-XVII ст. “Книга Большому Чертежу” сповіщає: “А ниже Рыльска, с правые стороны Семи по Путивльской дороге пала в Семь речка Руса; от Рыльска до Русы 25 верст. А на усть речки Русы пал в Семь колодезь Колодежь, а по Путивльской дороге Колодежи от речки от Русы отдались прочь 5 верст” [8.-С.106].

Інший список “Книги Большому Чертежу” цю ж саму річку Руса називає Русана і доповнює: “Русана протоку 20 верст” та що місця впадіння Русани і Колодежів у Сейм знаходяться близько один від одного [8.-С.106, прим.].

Отже виходить, що і Руса, і Колодежі впадають у Сейм або зовсім поруч, або зливаючись – разом. Останнє цілком вірогідно – ця ділянка Середнього Сейму звивиста, з великою кількістю проток, рукавів, стариць, озер та боліт.

Згадуються р. Руса та озеро Руса на території Колодезької волості Путивльського повіту і у переписних книгах кінця XVI – початку XVII ст. [9.-С.106].

За останнє десятиліття введено у науковий обіг ще два документи, в яких згадується р. Руса. У першому з них точно вказується її географічне положення у межах Колодезької волості Путивльського повіту: “Да в Путимском уезде Колодезская волость по речке по Колодезю /.../ да речка Руса от устья до верху во всю волость” [10.-С.145]. Грамота датується 1551 р., отже, є найбільш старою згадкою р. Руса серед відомих нам на сьогодні матеріалів пізнього середньовіччя.

Друга грамота 1633 р., де йдеться про розмежування земель, містить менше географічної інформації. Тут згадується озеро Руса, місцезнаходження якого не викликає особливих труднощів: “речка Выжилица /.../ две речки Молчи, да речка Семица с озерко, да Свята с озерко Мочулищи, с озерко Велесовица, озерко Белое, с озерко Руса” [11.-С.120]. Мочулищі, Молчанське болото, Велесовиця – гідроніми, що піддаються однозначній локалізації у тому ж районі, де знаходилася і р. Руса. Деякий сумнів може викликати вказівка грамоти на приналежність цієї місцевості до Дороголівської волості Путивльського повіту, тоді як в інших випадках вона входила до складу Колодезької волості цього ж повіту. Пояснення тут ми бачимо лише в одному – межі волостей не були сталими і з часом зазнавали змін, як і їхні назви.

Така деталізація нам необхідна для того, щоб якомога точніше з’ясувати місцезнаходження річки. Це, як випливає з документів, була невелика річка (20 верст), що протікала від Рильська на відстані 25 верст. Її пересікала Путивльська дорога, що, без сумніву, активно використовувалася і раніше – це найкоротший, майже прямий шлях з Путивля до Рильська. Озерко Руса і річка Руса нині не простежуються. Але район, де вони знаходилися, окреслюється досить надійно – біля сіл Уруси та Колодежі Глушковського р-ну Курської обл. Російської Федерації [12.-С.196].

При аналізі інформації В.М. Татищева виникає питання – чому половці наполегливо намагалися перейти якусь невеличку річку?

Враховуючи традиційну стратегію половців, котрі, як правило, уникали прямих сутичок з сильним суперником (у даному випадку воєвода Тудор очолював дружину – регулярні війська, що склалися з професійних воїнів) і намагалися нападати або значно переважаючими силами, або діяли підступно, а у разі непередбаченого опору швидко відходили, відповідь тут ми бачимо лише в одному – в цьому місці річка пересікала дорогу, по якій ворог намагався рухатися далі.

Річка Руса, як випливає з наведених вище документів, дійсно пересікала Путивльську дорогу і при впадінні у Сейм разом з р. Колодежі, очевидно, утворювала заплаву, болото. Це була єдина річка, яку треба було переходити на шляху з Путивля до Рильська, гарнізон якого, як і частина чоловічого населення навколишніх сіл, поліг на Каялі. Такий варіант розвитку подій, на нашу думку, є логічним поясненням “бою об реку” – половцям треба було вдертися у беззахисний район Рильська (а можливо, і рушити далі – на Курськ), нашим воїнам треба було будь-якою ціною перешкодити цьому.

Стосовно зміни голосної (Рось-Русь), то це звичайне явище, пояснень якому може бути кілька. По-перше, правопис цього іменника (у даному разі гідроніма, у більшості випадків – етноніма або топоніма) не був стабільним. У давніх письмових джерелах часто зустрічаються варіанти Роусь, роуськіє і т.ін. [13.-С.117-124]. По-друге, давні переписувачі, не розібравшись з географією маршруту Гзи, могли розуміти це місце тексту так, як і дослідники XIX-XX ст., і свідомо написати гідронім через “о”. І останнє. У першому виданні 1800 р. було дещо сумнівне “Рсіи”, що теж не виключає можливість невдалої кон’єктури, внесеної першими видавцями.

Таким чином, виходячи з наведених спостережень, слід дійти висновку, що р. Рось “Слова о полку Ігоревім” та р. Русь пізньосередньовічних джерел - це одна і та ж річка, що протікала приблизно посередині шляху з Путивля до Рильська. Це знімає протиріччя між інформацією писемних джерел, географічними реаліями та логікою руху хана Гзи під час походу у Посеймя.

Джерела та література

1. Слово о полку Игореве / Под ред. В.П. Андриановой-Перетц. – М.; Л., 1950.
2. Ипатьевская летопись. – М., 1962.
3. Татищев В.Н. История Российская. – М., 1964. – Т. III.
4. Словарь-справочник “Слова о полку Игореве”. – Л., 1978. – Вып. 5.
5. Рыбаков Б.А. “Слова о полку Игореве” и его современники. – М., 1971.
6. Рыбаков Б.А. Петр Бориславич. Поиски автора “Слова о полку Игореве”. – М., 1991.
7. Творогов О.В. Рось // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. – СПб., 1995. – Т. 4.
8. Книга Большому Чертежу. – М.; Л., 1950.
9. Анпилогов Г.Н. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рылским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в.) // Археология СССР. – 1964. – №4.
10. Русіна О.Б. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вып. 2.
11. Німенко Н.А., Звагельський В.Б. Грамота XVII ст. щодо землеволодіння у Путивльському повіті // Сумська старовина. – Суми, 2001. – № VIII-IX.
12. Звагельський В.Б. До питання про історико-географічні реалії Ігорєвого походу // Словознавство. – К.; Суми; Путивль, 2000. – Вип. I.
13. Энциклопедичний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985.

SUMMARY

In the article is focused on mentioning of the name of the river Ros' in “Slovo o polku Ihorevi” (“Lay of Ihor's Campaign”) and other documents. The research is connected with Khan Gza's attacks in spring 1185 on the territories in the basin of the river Seim. The author gives a number of the Middle Age documents, according to which the river Ros' was located approximately between Putivl and Rylsk.

В.О. Василенко

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ДОБИ ПРАВЛІННЯ ВИТАУТАСА В ДОСЛІДЖЕННЯХ О.І. БАРБАШЕВА

Кінець XIX і початок XX ст. являють собою важливий етап у розвитку російської, точніше, “руської”, східнослов'янської литуаністики. Якщо праці з історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), або “Західної Русі”, 1860-х років (І. Беляєва, М. Кояловича, П. Кукольника, П. Щебальського) носили переважно полемічний, пропагандистський, а не суто критичний, науковий характер, то в 80-х роках XIX ст. ситуація суттєво змінюється. Безперечно, вирішальний вплив на це справив “Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия” В. Антоновича (1878), доведений, щоправда, лише до 1377 р.

Приблизно з тієї хронологічної межі, на якій зупинився Антонович, розпочав своє